

22. Звягіна О. М. Дипломатія Королівства Польського та Речі Посполитої у кінці XV – на початку XVII ст. / О. М. Звягіна // Гілея. – 2013. – № 71. – С. 316–321.
23. Kowalski J. Polacy – narod Sarmatia / Jacek Kowalski. – Warszawa, 2008. – 288 s.

Аннотация. Котиченко А. А. Сарматизм – этносоциальный миф шляхетского происхождения. Стаття посвящено исследованию сути и влияния доктрины сарматизма на шляхту Речи Посполитой. Обозначены социально-политические предпосылки возникновения и распространения концепции происхождения элиты Речи Посполитой.

Ключевые слова: сарматизм, Речь Посполитая, шляхта

Summary. Kotichenko A. Sarmatyzm – ethno-social myth of the nobility origin. This article focuses on the doctrine of sarmatyzm as the conception of nobility in Rzeczpospolita in early modern period. Almost all directions of the everyday nobilities mind and life were formed at that period, among them military life, family life, appearance and even cuisine. Some of them had created the typical portrait of the nobleman, which also determined his character and behavior. The author made an attempt to highlight the whole social and political aspects of the development of this doctrine. The main attention is paid on the historiographical aspect the problem. The author marked that the popularization of this doctrine was connected with many factors, but it was made the noblemen in their society. The mentioned problem had discursive root that why it is often called of historical myth of the nobility origin. The supporter of different directions often had their own view on the development of this conception. Besides, the problem had rather important political significance that transformed the outlook of nobility, its wardrobe and behavior.

Key words: sarmatyzm, nobility, schlachta, Rzeczpospolita, early modern time, everyday life

УДК 477.4«14/17»–058.232.6

А. І. Касян

ВОЛОСТЬ ЯК СУСПІЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ФОРМА СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ

У статті розглянуто волость як форму суспільно-територіальної сільської громади. Автор відстежує основні етапи її розвитку в період Середньовіччя на території Наддніпрянщини, у порівнянні з іншими регіонами, країнами.

Ключові слова: волость, сільська громада, Наддніпрянщина

Постановка проблеми. Автор уже неодноразово торкався проблеми еволюції поняття «волость» від часів княжої Русі до періоду її остаточної ліквідації в першій чверті XX ст. Характерно, що «волость» є одним із основних слів'янсько-мовних термінів, котрими позначали територію, яка перебувала під владою певної особи або групи осіб. Поступово «волость» набувала значення чи не основної суспільно-територіальної форми сільської громади, якраз воно і є предметом нашої розвідки. Основна увага в статті приділена території Наддніпрянщини, яка проаналізована в порівнянні з іншими регіонами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблема не була предметом окремого дослідження. Хоча питання суспільно-територіальних громад активно студіював А. Гурбик. Сільська громада стала предметом його дисертаційного дослідження, а тематичну монографію історик присвятив еволюції соціально-територіальних спільнот у середньовічній Україні. З дореволюційних авторів використано працю А. Градовського. Також опрацьовано доробок авторів, які побіжно торкалися питання еволюції волості в період Середньовіччя. Зокрема публікації І. Лисяка-Рудницького, І. Стороженка, М. Владимирського-Буданова.

Метою дослідження є висвітлення волості як однієї з основних форм суспільно-територіальної громади на теренах Наддніпрянщини в період Середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. На теренах середньовічної Київщини, Волині та Галицького Прикарпаття волость існувала не лише як територіальна одиниця, а й була однією з основних суспільно-територіальних форм сільської громади в Україні-Русі. А. Гурбик відзначає, що виявлені джерела фіксують риси волосної громади на українських землях у XIV–XV ст. Хоча протягом XVI ст. регіон існування волосної форми територіальної громади звужився й охоплював переважно Північну Київщину, Галицьке Прикарпаття і частково

Волинь. В інших регіонах України цілісність колишніх волосних громад простежувалася у зв'язку складових частин, на які вони розкладалися: центрів волостей (міст, містечок, великих сіл), приватних сіл, великокнязівських сіл, боярських поселень і т.д. Ці частини, за традицією, ще спільно користувалися угіддями, разом відбували однотипні повинності тощо.

У подібних випадках «волесть» (у широкому розумінні цього терміна) втрачала ознаки територіальної громади і перетворювалася на суто адміністративно-територіальне утворення. Щоправда, у вузькому розумінні термін «волесть» і «волощани» продовжували й надалі застосовувати щодо якоїсь певної частини колишніх великих волостей. В останньому випадку, звичайно, джерела вказували на форму територіальної громади. Тому в процесі еволюції термін «волесть» у XVI ст. – уже переважно адміністративно-територіальне утворення, яке, в свою чергу, було асоціацією менших громад. До асоціації могли входити групи великокнязівських поселень, приватних селищ-дворищ (подібні групи традиційно продовжували називатись «волостю»), а також «громади окремих багатодвірних сіл і міська громада колишнього волосного центру» [1, 53].

Стосовно станового складу волостей, то дослідник відзначає, що «практично до XVI ст. волості утримували в своєму складі і селян, і бояр, і земян, а волосні віча (відомі ще з XII ст.) поступово трансформувалися в окремі зібрання цих станів, з одного боку, в провінційні шляхетські віча, а з другого – у віча (копи) селян і міщан» [1, 54].

Відтак у період із XIV до середини XVI ст. волесть являла собою самоврядну організацію з громадською (общинною) адміністрацією. На її чолі знаходився волосний «старець», котрий обирався домогосподарями на загальних зборах. Про впливовість волосної адміністрації свідчив самостійний збір і відправка волосної данини у великокнязівський скарб. Паралельно в цей період відбувалася передача частини волостей у приватну власність феодалів, які «поступово позбавляли їх публічно-правових функцій, якими тоді ще володіли великокнязівські волості» [2, 12].

Складність реконструкції генези волосного устрою XIV–XVI ст. полягає в обмеженості джерельної бази. Фрагментарні свідчення дають змогу стверджувати, що волосний устрій був двобічним явищем, включав і трансформовані давньоруські волості (окняжену волосну громаду), і створені в цей період волосні утворення. Волості залишалися територіальними структурами, які підпорядковувалися князю чи феодалу, одночасно зберігали елементи виборних посад очільників, які різною мірою залежали від сюзерена. Їхня територія, як і територія повітів (староств) на українських землях, не була сталою. Але ще існували й «певні регіональні особливості генези волосної організації» [3, 15].

Детальніше зупинимося на внутрішньому устрої та адміністративному управлінні волосної громади. Очолював волосне правління, як вже зазначалося, волосний староста, якого обирали мешканці волості на загальних зборах із числа волощан, як правило, напровесні [4, 24]. Волосні старости, їх ще називали «старці» або «сотники», репрезентували свою волесть у відносинах із іншими господарськими та адміністративними суб'єктами. За потреби вони зверталися навіть до Великого князя, якщо питання торкалося життєдіяльності їхньої волості [3, 26]. Для вирішення надто важливих проблеми на традиційних місцях збиралися віча. Головна роль зазвичай належала господарям, але на зібраннях могли також бути присутні жінки й навіть діти. Віча розглядали широке коло питань – від фінансових справ до кримінальних.

У XVI ст. зібрання мешканців волості, де вирішувалися судові питання, почали називати «копами» [3, 28]. Натомість повсякденні суперечки старці з громадою вирішували самостійно. До компетенції вічових сходів і старців входило широке коло судових справ громадського життя. Залежно від того, у чийй власності знаходилася волесть, вищими судовими інстанціями були: суд намісника, а з 60-х рр. XVI ст. – повітовий суд або суд феодала [3, 29]. Оскільки історія копних судів неодноразово ставала предметом студіювання сучасних дослідників [4; 5], немає потреби докладніше зупинятися на характеристиці цієї функції волосної громади.

Важливою функцією старця у волосній громаді було вирішення фінансових питань. Зокрема збирання волосних податків та коштів на потреби волості [3, 29–30]. Тобто волесть на українських землях Великого князівства Литовського була ще й податковою одиницею [3, 33].

Внутрішній устрій українських волостей відзначався різноманітністю форм. До волості входили відносно згуртовані групи дворич, селець та селищ. Територія й кордони волосної громади були чітко визначені. Територія включала як індивідуальні землі волощан, так і оброблені волостю ґрунти загального користування, а ще незаймані цілині ділянки. Старці й волощани стежили за збереженням цілісності території громади та рішуче виступали на захист волосних земель від будь-чийх зазіхань [3, 32].

У результаті проведення порівняльного аналізу дослідники відзначають схожість волосних громад Волині й Подніпров'я [1, 54]. Одночасно вони наголошують на певних відмінностях у розумінні волості на півночі, зокрема у межах Московського князівства.

Предметно волость на території Московського князівства досліджував О. Градовський. Він відмічав, що в цій країні різниця між волосними землями та приватними полягала в неможливості користування першими, не перебуваючи на державній службі [6, 19]. Це яскраво ілюструє відсутність самоврядних традицій у понятті «волості» на теренах Московської держави.

Окрім того, волость складалася з двох частин – приватної власності князя та місцевостей, в яких він володів різними доходами за правом державної влади. Селяни були приписані до волосного центру для відбування повинностей, для адміністративного управління, суду та збору данини. О. Градовський довів, що в першу чергу ці повинності лягали на плечі селян [6, 20]. Очевидно тамтешні князі, як представники верховної влади, мали право на збір повинностей, але ні земля, ні люди не були предметом волосного права. Не лише міста з повітами, а й волості мали окреме управління [6, 260]. Позаяк джерела не дають змоги чітко провести межу між волостю та повітом, О. Градовський не погоджується з думкою С. Соловйова, що повіти в Московії розділялися на волості та стани [6, 261]. Згідно з його спостереженнями, багато округів мали значення і волості, і стану, принаймні такі реалії зафіксовані на середину XVI ст. [6, 263]. Очевидно волость на північних землях колись єдиної Русі зберегла швидше територіальну ознаку, а самоврядні начала були дещо призабуті.

До XVI ст. волосна громада існувала в сусідніх землях (хоча й на сусідніх з ними землях волость зустрічалася навіть у XVII ст.). Дослідниця О. Задорожна, зокрема, відзначає, що слово «волость» позначало адміністративно-територіальну та господарську одиницю, яка формувалася довкола замку чи двору і займала переважно суцільну територію. Волость складалася з окремих сіл [7, 54]. До речі, це стосувалося Норинської волості, центром якої було с. Норинськ (зараз Житомирська область).

У загальноєвропейському контексті волосну форму територіальної громади України, Білорусі й Росії (незважаючи на певні місцеві відмінності й незначну асинхронність побутування) можна віднести до одного типу сільської громади, для якої були характерні значна управлінська, судова й фінансова автономія в поєднанні з впливовим регулюванням землекористування та режиму сільськогосподарського виробництва. Усе це, в порівнянні з іншими європейськими народами (країнами), певною мірою типологічно наближувало її до територіальних общин Скандинавії. В інших регіонах Європи такого практично рівноправного дуалізму названих рис громади не спостерігалося. Одні з них відзначалися значними повноваженнями в регулюванні господарських відносин (Англія (схід), Германські землі, Данія, Франція (північ), Швеція), інші ж досягати максимально можливої в умовах Середньовіччя адміністративно-правової самостійності, створюючи свої хартії й статuti (громади Середземномор'я) [1, 62].

Варто погодитися з думкою А. Гурбика щодо певної залежності від зовнішніх чинників процесу еволюції форм територіальної громади, зокрема й волосної. Найбільший вплив звичайно справляла феодалізація суспільства, що виявлялася в загальній тенденції перетворення умовного землеволодіння на повне безумовне, та відокремлення міста від волості, що підривало економічну могутність останньої. Існувала й певна регіональна специфіка еволюції волосних громад. Так, на півночі Київщини спостерігався тісний зв'язок волості й волосного центру. А описані вище тенденції були більш характерні для «південних земель» [1, 55]. Певний вплив на руйнування волосної громади України мали й систематичні спустошення ординців.

З активним розвитком козацтва волосну форму громади відтворювали й новосели на щойно освоєних «степових просторах» [1, 55]. Згодом козацтво почало називати волостю землі навколо замків. Логічно, що воно за першої-ліпшої нагоди поширювало туди свій вплив. Підтвердження цьому знаходимо у міркуваннях І. Лисяка-Рудницького: «Після перших боїв між козацькими й польськими силами населення «волости» (запліля) майже поголовно піднялося проти польського режиму. Тепер «показачилося» багато людей, що зовсім не були козаками в первісному значенні пограничних войовників, але радше належали до селянства, міщанства чи навіть дрібної православної шляхти» [8, 6]. Хоча історик І. Стороженко й наводить дані, які свідчать, що процес реального опанування волості українським козацтвом розпочався ще на початку XVII ст. [9, 36]. Так чи інакше перед козацтвом поставало стратегічне завдання – припинити побори з мешканців волості та закріпити свої позиції на волості, взявши її під свій захист. На початку другого десятиліття XVII ст. сталася значна подія – гетьман П. Сагайдачний уклав союз із Православною церквою і в такий спосіб об'єднав більшу частину населення волості. Є підстави вважати, що на 1625 р. м. Канів і вся волость знаходилися у васальній залежності від Запорізької Січі [9, 37].

На думку вже згадуваного І. Лисяка-Рудницького, «перенесення козацької системи з пограниччя на волость сприяло поширенню й популяризації назви «Україна», що її тепер стали уживати – зразу тільки в розмовній мові, – як назви всієї території, яка опинилася під козацькою юрисдикцією. Нове ім'я ступнево замінило традиційне «Русь», що виводилося від середньовічної Київської держави» [8, 6].

З часом волость поступово виходила з структури місцевого самоврядування. На території Наддніпрянщини її певно змінив полково-сотенний устрій, який очевидно був остаточно узаконений за гетьманування Б. Хмельницького [10, 3–7].

Існує й альтернативна думка. М. Владимирський-Буданов вважав, що сільське населення, яке не потрапило в кріпосний стан, «зберегло ще давньоруську волосну організацію», яка, до того ж, не була узаконена [10, 269]. З огляду на розбіжності в поглядах, можна припустити, що волость була звичним способом організації сільського самоврядування для селян півночі Росії, де фактично не було класичного феодалізму, а отже, й кріпосної залежності селян. Тому не дарма пізніше саме волость стала новою адміністративно-територіальною одиницею для управління державними селянами.

Висновки. Волость доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої була достатньо самоврядною одиницею. Управляли нею старшини та волосні віча, які вирішували широке коло питань життєдіяльності волощан, а також розглядали судові справи. З часом ці суди дістали назви «копних». Одночасно з руйнуванням волосної громади відбувалося поступове обмеження виборчих прав волощан та компетенції волосних старців. Зміцнення позицій шляхти, особливо «королев'ят», систематичні татарські спустошення та інші причини руйнували волосний лад. У середині XVII ст. на території Наддніпрянщини волость буде витіснена полково-сотенним устроєм, хоча попервах і досить тривалий час козаки відтворюватимуть волосні порядки на освоєних ними степових просторах.

Є помітною і територіальна відмінність у еволюції волосних форм сільського самоврядування. Охарактеризовані вище процеси відбувалися як у Наддніпрянщині, так і на Галичині. Водночас на північних (російських) землях, зокрема в межах Московського князівства, волость часто ототожнювалася з повітом, та позначала швидше територіальну, ніж самоврядну одиницю.

Список використаної літератури

1. Гурбик А. О. Сільська громада в Україні XIV–XVIII ст.: еволюція основних суспільно-територіальних форм / А. О. Гурбик // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 52–66.
2. Гурбик А. Сельская община на Украине в XIV–60-х годах XVI в. (социально-экономический и правовой аспект проблемы) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук / А. Гурбик. – К., 1991. – 17 с.
3. Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка) / А. О. Гурбик. – К., 1998. – 318 с.
4. Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. / А. Гурбик // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 110–116.
5. Сиза Н. Копні та здійснення ними судочинства в Україні / Н. Сиза // Яковлівські читання : матеріали наук. конф. пам'яті А. Яковлева. – Черкаси, 2000. – С. 19–21.

6. Градовський А. Д. История местного управления в России / А. Д. Градовський // Введение Уезд Московского Государства. – С.Пб., 1868. – 400 с.
7. Задорожна О. Норинська волость Немиричів першої половини XVII століття: склад, формування, населення / О. Задорожна // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 54–61.
8. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : у 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 1–9.
9. Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька Січ) кінця XVI – першої половини XVII ст. / І. Стороженко // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 34–59.
10. Российский государственный исторический архив, Санкт-Петербург, ф. 1290, оп. 4, д. 78, 24 л.
11. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону, 1995. – 640 с.

Одержано редакцією 12.02.2014

Прийнято до публікації 15.05.2014

Аннотация. *Касьян А. И. Волость как общественно-территориальная форма сельской общины. В статье рассмотрена волость как форма общественно-территориальной сельской общины. Автор отслеживает основные этапы ее развития в период Средневековья на территории Приднепровья, по сравнению с другими регионами.*

Ключевые слова: *волость, сельская община, Приднепровье*

Summary. *Kasian A. I. Volost as a social territorial form of rural community. The author studies volosts of the Middle Age Ukraine which were sufficiently self-governing units. They were ruled by chairmen and volost public meetings which solved wide range of local residents' vital problems and also were practicing justice. Later those courts received the name of community courts. With the destruction of volost community gradual limitation of voting rights of volost residents and volost chairmen competence continued. In the middle of the XVII century volost was forced out by regiment-sotnia organization on the territory of Naddniprianska Ukraine, though Cossacks used volost governing system for a long time on the pioneered steppe territory. The author traces the territory difference in the evolution of volost forms of rural government. The characterized processes took place on the territory of Naddniprianshchyna (over Dnipro land) and Galiciya. At the same period of time volost in North Russian territory in the boundaries of Moscow Principality was identified with district and was more territorial than self-governing unit. There are some proofs that volost traditionally existed in the North of Russia territories which were not under serf rule till the XVIII century.*

Key words: *volost, local(village) community, Naddniprianshchyna (over Dnipro land)*

УДК 94(470+571)''18'':37(09)-055.2

М. М. Кондратюк

ЖІНОЧА ГІМНАЗІЙНА ОСВІТА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.: ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ

Проаналізовано освітню політику уряду Російської імперії щодо жіночої гімназійної освіти другої половини XIX ст. Основну увагу звернуто на створення, формування та функціонування гімназій у межах імперії.

Ключові слова: *жіночі гімназії, Міністерство народної освіти, Російська імперія, жіночі навчальні заклади*

Постановка проблеми. Діяльність середніх жіночих навчальних закладів – невід’ємна сторінка нашої історії. Розвиток системи освіти та її інтегрування до європейського освітнього простору потребує ґрунтовного дослідження та аналізу історичних подій, з яких складається система освіти другої половини XIX ст. Однією з таких складових виступає жіноча освіта, що має малодосліджену історію. Жінки поряд із чоловіками брали активну участь в усіх суспільнотворчих процесах особисто чи опосередковано через вплив на чоловіків, виховання дітей, діяльність у сімейній сфері. Середня освіта, що стала реальністю для них у XIX ст., відкрила шлях до більш активної праці на ниві культури, науки, літератури. Вивчення процесу створення та функціонування середніх жіночих закладів дозволить більш об’єктивно відтворити життя жінок крізь призму освітянських проблем, осмислити історичні реалії XIX ст., з’ясувати ставлення суспільства до жінки та її виховання.